

بسم الله الرحمن الرحيم

واکاوی اصول تعلیم قرآن بر اساس آیات و روایات

سیده فاطمه نظریان^۱

چکیده

قرآن یکی از منابع اصلی و غنی در شناخت معارف الهی می‌باشد که باید بصورت جدی به شناخت آن پرداخت. اهمیت این کتاب راهنمای زندگی بشر، که برای تمام افراد، در هر مکان و زمان است، می‌طلبد که تمام راهکارهای لازم جهت ترویج و تشویق افراد در روی آوردن به این کتاب بکار برد. برای نیل به این مقصود، ابتدا باید منابع اسلامی، یعنی قرآن و روایات را بررسی کرد تا بدین وسیله مشخص شود که قرآن و اهل بیت علیهم السلام چه اصول و روش‌هایی، جهت تعلیم معارف قرآن به ما ارائه داده‌اند. مقاله حاضر، با روش توصیفی و تحلیلی با محوریت آیات و روایات معصومین به واکاوی این اصول پرداخت. از جمله اصولی که در این پژوهش بدست آمد شامل، اصول علمی و عملی می‌باشد، که از میان موارد اصول علمی تعلیم قرآن، می‌توان به پرهیز از اجبار، آگاهی بخشی به جامعه، توجه به اصل تدریج و استمرار و اصل محبت اشاره کرد. اصول عملی نیز، شامل تنوع ارائه، پرهیز از تحقیر، آسان سازی قرائت، صوت نیکو، اقراء و قرائت صریح می‌باشد.

واژگان کلیدی: ترویج قرآن، روش‌ها، اصول تعلیم، قرآن

1. طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه الزهراء سلام الله علیها شهرستان کوه‌دشت

قرآن، کتابیست که برخلاف سایر کتب آسمانی دیگر، به علت جامعیت و عدم تحریف پذیری آن، اولین و مهم‌ترین منبع دینی مسلمانان، محسوب می‌شود. موضوع و محور اصلی این کتاب، هدایت است و از آنجا که مطابق 334 آیه قرآن، مخاطب این کتاب، همه مردم است هدایت شأنی واقعی آن، همه مردم، را شامل می‌شود. بگونه‌ای که می‌توان گفت، قرآن، شأنیست هدایت همه بشر را دارد. مقصد این هدایت نیز، طبق بیان خود قرآن، صراط مستقیم است؛ صراطی که با ویژگی اعتدال، بدون افراط و تفریط و به معنای عبودیت و تقوا است.

با توجه به رواج عقاید و عرفان‌های کاذب در عصر حاضر و داعیه دار بودن هر کدام از آن‌ها در داشتن مسیری معتدل و سعادت ساز، امروزه لزوم عمل به تعالیم راهگشای قرآن، بیش از هر زمان دیگری احساس می‌شود. اما قبل از هر چیز باید قرآن را شناخت و در آن تدبر و تفکر کرد چنانکه برخی از مسلمانان صدر اسلام، به برکت شناخت و عمل به قرآن، نه تنها از گمراهی به دور بودند بلکه در اوج علم، اخلاق و هدایت بودند. اما از آنجا که برخی، بدون تمسک و تعلیم‌گیری از قرآن، می‌خواهند این مسیر را بپیمایند و در مسیر سعادت قرار گیرند، نه تنها در مسیر هدایت قرار نمی‌گیرند بلکه موجبات گمراهی خود و دیگران را نیز فراهم می‌نمایند. علت عدم روی آوردن افراد به قرآن، یا تکیه بر عقاید و تعلیمات ناقص خود است که خود را عالم می‌دانند و یا اینکه بنا به دلایلی همچون، سهل انگاری و عدم اطلاع کافی از اهمیت امر، به سمت قرآن روی نمی‌آورند. حال سوالی که در اینجا طرح می‌شود این است، که در آیات و روایات، چه اصولی برای تعلیم و شناخت قرآن معرفی شده است؟ تحقیقاتی در رابطه با روش‌ها و شیوه‌های نوین ترویج و آموزش قرآن یافت می‌شود اما مقاله حاضر در پی آن است که این امر را با نظر به قرآن و روایات و سیره ائمه علیهم السلام، مورد بررسی قرار دهد. برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های انجام شده در این زمینه بدین شرح است؛

روش‌ها و شیوه‌های نوین آموزش و ترویج قرآن، اثر سید مهدی سلطانی؛ این مقاله با تمسک به سیره پیامبر صلی الله علیه و آله در خصوص تعلیم قرآن، بدون توجه به قرآن تدوین یافته است. نگاهی به مبانی تعلیم

دانش‌آموزان از منظر قرآن، نوشته؛ به اهمیت تعلیم و آموزش دانش‌آموزان از منظر قرآن اشاره کرده در حالیکه مقاله حاضر، نه تنها صرفاً آموزش به دانش‌آموزان را مدنظر قرار نداده بلکه اصول تعلیم قرآن را نیز مدنظر قرار داده است. نظام تعلیم خانگی قرآن در سیره پیامبر، اثر ابوالفضل خوش منش و محسن قربانی؛ این پژوهش، صرفاً محدود به اصول تعلیم قرآن با تکیه بر سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در فضای خانه و خانواده و آثار این آموزش‌ها بر استحکام و روابط بین خانواده‌ها را بررسی کرده در حالیکه مقاله مورد نظر، به صورت کلی‌تر و همه جانبه‌تر به این مقوله پرداخته است. مقاله، جایگاه محبت در تعلیم و تربیت اسلامی، اثر مریم اصغری، این مقاله نیز صرفاً به یکی از اصول و مولفه‌های تعلیم قرآن اشاره کرده است.

1. اصول علمی تعلیم قرآن

1.1. پرهیز از اجبار

هر نظام آموزشی و تربیتی که شالوده‌اش بر اجبار و تحمیل باشد، به‌طور قطع با شکست مواجه خواهد شد. از جمله این موارد، امور مربوط به دین، همچون ترویج قرآن است. در رابطه با چرایی پرهیز از زور و اجبار، باید گفت که مسیر ابلاغ، با توجه به اینکه کمال انسان‌ها را در پی دارد در صورتی سودمند خواهد بود که با میل و اراده همراه باشد وگرنه تکامل اجباری، سخنی بی مفهوم است. از آنجا که ترویج قرآن و روی آوری به آن هم یکی از روش‌های اساسی تکامل است باید کوشید در جهت رشد و اعتلای آن به شیوه‌هایی هرچه سودمندتر تکیه کرد. یکی از این شیوه‌ها، عدم تحمیل آموزش و یادگیری است. براین اساس باید توجه نمود که اساساً درونی شدن یک مطلب یا یک علم خاص، نیازمند این است که فرد با علاقه و شوق درونی خود پا به عرصه‌ی آن علم قرار دهد. بنابراین ابتدا باید مقدمات، کاربردها و ضروریات، جهت تاثیر هرچه عمیق‌تر، درونی شود. چنانکه خداوند این نکته مهم و حائز اهمیت را به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، به عنوان اولین مبلغ و مروج قرآنی یادآور می‌شوند.

با بررسی سیره و روایات معصومین علیهم السلام درمی‌یابیم که ایشان هرگز قرآن را بر کسی تحمیل و اجبار نمی‌کردند. چنانکه آیات بسیاری گواه این مدعا است. از جمله این آیات، آیه 22 سوره غاشیه است که می‌فرماید: «لست علیهم بمصیطر»¹ "تو بر آنا نتسلطی نداری"؛ مصیطر از ماده "سطر" به معنی همان سطور است و "مسیطر" کسی است که سطر بندی می‌کند و سطور کتاب را تنظیم می‌کند یا او را به اجبار، وادار به انجام کاری نماید، اطلاق شده است. توجه به عبارت "علیهم"، بیانگر این است که تو سلطه‌ای بر آن‌ها نداری؛ بنابراین خداوند، برای تاثیرگذاری هرچه بیشتر و بهتر کلام وحی، این نکته مهم و کاربردی پرهیز از اجبار را به حضرت رسول صلی الله علیه و آله، به عنوان اولین و مهم‌ترین مروج قرآن، یادآوری می‌کند. آیه دیگر در این رابطه، آیه 45 سوره قاف است که می‌فرماید: «ومانت علیهم بجبار»؛ "تو به زور وادارنده‌ی آنان نیستی"؛² خداوند در این آیه نیز یادآور می‌شود که برای آموختن کلام وحی، جبر، لازم نیست؛ چراکه وظیفه پیامبر، نه تحمیل آن، که صرفاً تبلیغ دین است. در مقابل شیوه جبر، خدای متعال، روش سودمند تذکر و یادآوری را مطرح می‌سازد. تذکر و یادآوری نیز، زمانی سودمند است که مطالب حق را به صورت فطری پذیرفته باشند اما بر اثر غفلت یا جهالت دچار فراموشی شده باشند.³

1.2. آگاهی بخشی به جامعه

از راهکارهای ترویج قرآن، آگاهی بخشی، به جامعه در باب اهمیت قرآن و قرآن‌آموزی و تأثیر آن بر زندگی دنیوی و اخروی است. در واقع می‌توان گفت که آگاهی بخشی، باعث می‌شود، نوع نگاه افراد به قرآن تغییر یابد به گونه‌ای که نیاز به قرآن و قرآن‌آموزی از نیازهای اساسی افراد شمرده شود. در این صورت است که مهجوریت قرآن بواسطه افزوده شدن بر علم قرآنی افراد، مرتفع می‌گردد. از جمله راهکارهای آگاهی بخشی به جامعه، توجه دادن افراد به آیاتی است که دال بر اهمیت فراگرفتن قرآن است. آیاتی همچون، آیه 11 سوره مجادله که می‌فرماید: "یرفع الله الذین آمنو منکم والذین اوتوا العلم درجات"؛ خداوند رتبه کسانی از

² غاشیه، 22

² قاف، 45

³ ناصر، مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد 26، صفحه 432-433

شما را که گرویده‌اند و دانشمندند رفیع گردانیده است.¹ این اصل را نمی توان انکار کرد چون مسلماً هرچقدر علم و آگاهی و معرفت افراد جامعه نسبت به یک پدیده افزایش پیدا کند، مسلماً اشتیاق افراد به آن کار نیز بیشتر است. حال این سوال مطرح می شود، که این آگاهی بخشی چگونه و توسط چه کسانی باید در بین مردم رواج پیدا کند؟ یکی از اصول اولیه جهت این امر تبیین و بازگویی محسنات و مزایای قرآن و قرآن-آموزی در سطوح مختلف می باشد، در اشاعه این امر علاوه بر معلمین و فعالین قرآنی محیط مدرسه و دانشگاه، محیط خانواده و دوستان بسیار اثرگذارند. بدین ترتیب باید توجه داشت که به منظور تاثیرگذاری هرچه بهتر و کاملتر، باید این آگاهی سازی توسط افراد مذکور درونی شود و اشاعه پیدا کند.

1.3. توجه به اصل تدریج و استمرار

آموزش و تربیت در تمام امور، یک قالب کلی که در یک محدوده زمانی کوتاهی آموزش داده شود نیست، بلکه این امر، یک فرایند تدریجی و مستمر می باشد که باید به تدریج و در طول زمان، در افراد محقق شود. با توجه به این امر است که گفته می شود ضرورت دارد به به اصل تدریج و استمرار توجه داشت. اصل تدریج و استمرار، از جمله اصولیست که در هر امری جهت تعمیق بخشی، باید وجود داشته باشد و در صورتی محقق می شود که همراه با لازمه اش، یعنی، ارائه برنامه ریزی دقیق همراه باشد. در این برنامه ریزی ضرورت دارد مواردی همچون، زمان بندی، اولویت بندی مباحث و ارتباط مباحث با همدیگر مشخص شود.²

در مکتب اسلام، آموزش، امری مداوم و مستمر است بگونه ای که مسلمانان همیشه باید در وادی آموزش و فراگیری، قرار داشته باشند چراکه مطابق روایات، لازمه دستیابی به معرفت، تداوم در آموزش است؛ امام علی علیه السلام می فرماید: لَا يُحْرَزُ الْعِلْمُ إِلَّا مَنْ يُطِيلُ دَرْسَهُ³ بر دانش و معرفت دست نیابد مگر کسی که در تحصیل خویش مداومت کند. از آنجایی که فراگیری علوم قرآنی، مفاهیم و حقایق دینی بر هر مسلمانی لازم است، ضرورت که بصورت مداوم و تدریجی باشد. بگونه ای که این امر، از دوران ابتدایی زندگی یعنی

1. مجادله، 11

2. درس ذکر گردد.

3. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، ص 49

صادق علیه السلام، می‌فرمایند: "هرچیز زینتی دارد و زینت قرآن، صوت خوش است."¹ لذا باید توجه کرد که هرچقدر صوت، زیباتر و ناشی از خشوع قاری باشد، تاثیرش بر دل و جان مخاطب بیشتر خواهد بود. چنانکه در روایت نیز به این مطلب، شده است؛ از حضرت رسول صلی الله علیه و آله، در رابطه با زیباترین صورت قرآنی می-فرمایند: «کسی که وقتی به قرائتش گوش دهی بنگری که از خدا می‌ترسد.»² با توجه به این مطلب، باید گفت، سزاوار است که قاریان خوش صوت، بر زیبایی باطنی نیز، بیفزایند. این زیبایی باطنی، زمانی بر مخاطب تاثیرگذار خواهد بود که خود فرد قرآنی بکوشد با عمل به آیات وحی و تدبر عمیق در آیات، این زیبایی باطنی را در خود رشد دهد به گونه‌ای که سبب تاثیر عمیق آن بر دل و جان مخاطب گردد.

تحقیقات به عمل آمده نیز، گویای این مطلب می‌باشد که صوت‌های ملکوتی و آسمانی قرآن، به جهت آهنگین بودن آن، محتوای مطهر و خالی از ایرادی که دارد تاثیرات مطلوبی را در درون آدمی خواهد گذاشت. همان تکنیک‌هایی که خوانندگان پرطرفدار به منظور برانگیختن حس درونی شنوندگان، اجرامی کنند، قاریان قرآنی هم به همین میزان، بلکه در سطحی پیچیده‌تر و کاربردی‌تر، بوسیله قواعد صوتی، پیاده می‌کنند. لذا صوت زیبا، نه تنها تاثیر بر برانگیختن روح مخاطب دارد بلکه از عوامل بسیار مهم آرامش روان، محسوب می-گردد. مطابق روایتی از امام باقر علیه السلام که در تفسیر عیاشی آمده است، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیکوترین صوت را در قرائت قرآن داشته‌اند.³

2.5. اقرار و قرائت صریح و رسا

از جمله مقدمات تعلیم قرآن، جهت فهم معانی و معارف قرآنی، توانایی قرائت است. اقرار به روشی گفتاری و شنیداری اطلاق می‌شود که دارای سه مرحله اسماع، استماع و اتباع می‌باشد؛ در این روش، معلم آیات را بر متعلم با تأنی و کلمه، کلمه به صورتی روشن و با صدایی گویا و رسا قرائت می‌کند (اسماع) و فرد یادگیرنده با توجه و گوش فرا دادن به فرازهای قرآنی، (استماع)، آیات را تکرار می‌کند (اتباع). در این روش، جریان آیات

1. کلینی، اصول کافی، جلد 2، صفحه 615

2. مجلسی، بحار الانوار، ج 92، ص 199

3. طباطبائی، سنن النبی، صفحه 308

از زبان معلم به سوی گوش متعلم و جریان دوباره همان آیات بر زبان فرد یادگیرنده و بازگشت آن‌ها به سوی گوش معلم، تا آنجا ادامه می‌یابد که آیات مورد نظر، از قلب و زبان معلم به قلب و زبان متعلم منتقل می‌شود و متعلم نیز عیناً مانند معلم حامل همان آیات کریمه شود. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: اقْرَأُوا الْقُرْآنَ وَ اسْتَظْهِرُوهُ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا يُعَذِّبُ قُلُوباً وَعَى الْقُرْآنَ وَ قَالَ عَمَنِ اسْتَظْهَرَ الْقُرْآنَ وَ حَفِظَهُ وَ أَحَلَّ حَلَالَهُ وَ حَرَّمَ حَرَامَهُ¹ بر اقرار و قرائت قرآن مداومت داشته باشید و آن را استظهار کنید (از روی قلب خویش بخوانید)؛ زیرا خداوند قلبی که قرآن را با آگاهی به درون خود راه داد و آن را حفظ و فهم کرده و به آن عنایت داشته باشد، عذاب نمی‌کند.

¹ مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، ص 19

نتیجه

قرآن معجزه جاوید پیامبر و برنامه جامع و کاملی برای سعادت دنیا و آخرت در هر عصر و زمانی می‌باشد. محور اصلی این کتاب، هدایت در سطح وسیعی می‌باشد، یعنی این هدایت، شامل همه مردم جهان می‌شود به شرط آنکه مخاطب واقعی قرآن و عامل به آن قرار بگیرند. با توجه به رواج عقاید و شیوه‌های غیر الهی در عصر حاضر که مدعی ارضای نیازهای فطری و معنوی انسان از جمله هدایت و آرامش هستند، امروزه عمل به آموزه‌های راه‌گشای قرآن بیشتر از هر زمان دیگری لازم و ضروری به نظر می‌رسد. اما شرط بهره‌مندی از کمال و هدایت آرمانی و مطلوب قرآن که مطابق با فطرت انسان هاست، بکار گرفتن اصولی در تعلیم است که مطابق سرشت انسان‌ها و برگرفته از قرآن و روایات، همچون محبت ورزی و دوری از اجبار است. به عبارتی برای نیل به هدف هدایت انسانها، توسط قرآن، گرچه باید به معقوله تعلیم پرداخت اما تعلیمی موثرتر و کارسازتر خواهد بود که بر اساس اصول برگرفته از قرآن و روایات باشد اصولی که تک‌بعدی نبوده و شامل اصول علمی_نظری و عملی_کاربردی خواهد بود.

• قرآن

1. بذرافشان، رمضانعلی، فناوری و ترویج قرآن، فصلنامه سفینه، شماره 27، 1389.
2. بحرانی، سید هاشم، الرهان فی تفسیرالقران، بیروت، موسسه الاعمی للمطبوعات، چاپ دوم، 1427ق.
3. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، تصنیف غرر الحکم و درر الکلم - ایران ؛ قم، چاپ: اول، 1366ش.
4. جعفری، محمدتقی، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، جلد 1، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم، 1392.
5. زرکشی، بدرالدین، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دارالمعرفه، چاپ اول، 1410ق.
6. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، جلد 25، قم، انتشارات اسلامی، چاپ هشتم، 1393.
7. قرائتی، محسن، تفسیر نور، جلد 4، قم، انتشارات موسسه در راه حق، چاپ اول، 1375.
8. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، جلد 1، قم، انتشارات سرور، چاپ هفتم، 1398.
9. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی (ط - الإسلامیة) - تهران، چاپ: چهارم، 1407 ق.
10. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد 2، قم، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهل هشتم، 1388.
11. مدبر، علی، تفسیر قرآن با قرآن در آینه روایات، جلد 1، قم، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، 1386.
12. مروتی، سهراب، حسنوندی، محسن، عوامل موثر بر فرهنگ کتابخوانی از نگاه قرآن و حدیث، فصلنامه مهندسی فرهنگی، شماره 71-72، 1391.
13. محمد، عبده، شرح نهج البلاغه، بیروت، انتشارات دارالبلاغه، چاپ دوم، 1413ق.

14. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ دوم، 1386.
15. نوری، میرزاحسین، مستدرک الوسائل، جلد 15، قم، آل البيت، لاحیا التراث، چاپ اول، 1408ق
16. پیراینده، محمد، شناخت قرآن از قرآن، فصلنامه بشارت، شماره 47، 1390.
17. سلطانی، سید مهدی، آموزش و ترویج قرآن در سیره پیامبر، فصلنامه بینات، شماره 52، 1385.
18. عبداللهی عابد، صمد، علی علیه السلام و تفسیر قرآن به قرآن فصلنامه اندیشه های اسلامی، شماره 1، 1386.
19. کریم پور، علی، قلمرو قرآن، فصلنامه قرآن و حقوق، شماره 35-36، 1392.
20. نجفی، روح الله، قرائت های قرآن، فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء، شماره 1، 1391.